

O Garrano

Pura Raza Galega

Compilado por Óscar Górriz

O cabalo de Pura Raza Galega (PRG), historicamente coñecido en diversas comarcas montañosas do noroeste peninsular como garrano, representa unha das liñas evolutivas máis singulares e arcaicas do patrimonio equino europeo. Recentes pescudas no ámbito da zooloxía e a xenética, promovida por diversas comunidades locais co fin de comprender e preservar a súa singularidade e a do seu hábitat, suxiren a adscrición do garrano a unha subespecie diferenciada de cabalos salvaxes, proposta baixo a denominación científica de **Equus Ferus Atlanticus**. Esta subespecie considérase unha reliquia ecolóxica que sobreviviu dende o Pleistoceno nas serras de Galicia e do norte de Portugal en réxime de semiliberdade. O garrano mantuvo de xeito case intacto a súa herdanza xenética debido ao prolongado illamento xeográfico e ás duras condicións ambientais que actuaron como axentes de selección natural, debido en parte á súa capacidade de alimentarse do toxo, recurso habitual nos montes galaicos.

Esta sorprendente resistencia do animal fronte a un recurso tan hostil é o resultado de destrezas e ferramentas físicas moldeadas polo propio medio a través de catro piares clave:

- **O arte de mallar:** O cabalo utiliza os seus cascos para pisar e machacar as matas de toxo. Así rompe as espiñas máis grandes e ablanda a estrutura do arbusto antes de consumilo.
- **Tacto e protección na boca:** Nos seus beizos teñen uns bigotes rígidos e moi poboados, coñecidos como "mostachos", que funcionan como sensores para esquivar os pinchos e buscar as partes máis tenras. Ademais, o interior da boca é moi duro e resistente, o que evita as feridas.
- **Un estómago adaptado:** O seu aparello dixestivo evolucionou para acoller uns microrganismos específicos capaces de procesar a fibra leñosa e neutralizar as substancias tóxicas do toxo, convertendo un mato seco no seu principal salvavidas calórico para pasar os meses de inverno.
- **Unha aprendizaxe familiar:** Esta habilidade non só está nos xenes, senón que se transmite de xeración en xeración. As eguas guían aos poldros dende as súas primeiras semanas de vida, amosándolles como e que partes do monte comer segundo a época do ano.

Desde a perspectiva etnolóxica, o garrano defínese como un animal elipométrico, de proporcións sublonxilíneas e cun perfil de cabeza recto ou subcóncavo. A súa alzada á cruz móvese nun rango estrito de entre 120 e 140 centímetros, cun peso medio que oscila entre os 165 e os 350 quilogramos. Esta morfoloxía compacta responde a un axuste evolutivo eficiente: un menor tamaño corporal reduce as necesidades calóricas diarias e facilita o desprazamento por outeiros escarpados e chans rochosos onde os cabalos de gran porte non poderían subsistir. A súa pelaxe é predominantemente castaña ou negra, cos extremos escuros e un rexeitamento estrito de calquera tipo de despigmentación conxénita no rexistro definitivo da raza. As súas características morfolóxicas estrutúranse conoforme a un estándar que moitas comunidades locais, como a de Sabucedo, coidan de controlar, tratando de evitar que exemplares doutras razas formen manadas e se mesturen xenéticamente.

**Parámetro
Morfolóxico****Estándar Oficial da Pura Raza Galega**

Alzada á cruz	Machos: de 123 a 140 cm / Femias: de 120 a 136 cm
Capa e cor do pelo	Negra ou castaña, con crinas e rabo negros e moi poboados
Sinalamentos	Estrela na fronte (admitida só en rexistros iniciais)
Cabeza e orellas	Fronte ancha e plana, abundante topete; orellas pequenas e pilosas
Faneras e bigote	Labios grosos con posible bigote superior e barbela na queixada
Casco e patas	Patas curtas e fortes; casco escuro, duro e de forma redonda
Liña dorso-lumbar	Tende á rectitude, con cruz destacada e grupa simple e algo inclinada

A bioloxía do garrano reflicte unha adaptación funcional ao medio hostil de montaña. En réxime de liberdade, a súa esperanza de vida oscila habitualmente entre os 15 e os 20 anos —debido á dureza ambiental, ao desgaste dental prematuro pola inxestión de toxo e á presión da predación—, mentres que en cativeiro pode acadar os 25 ou 30 anos. A puberdade alcánzase cedo, entre os 12 e os 18 meses, aínda que os exemplares se manteñen na categoría de poldros ata os 3 anos de idade, acadando a plenitude adulta e a madurez ósea completa entre os 4 e os 5 anos. Os machos sementais que exercen o liderado e a protección das mandas reciben tradicionalmente o nome de "garañóns". A súa dieta salvaxe amósase moi versátil, alimentándose non só de pastos comúns e toxos, senón tamén de especies perennifolias como o acivro e das follas e froitos estacionais de árbores caducifolias como o carballo, o bidueiro, o acereiro ou a faia.

O garrano nas manifestacións rituais e artísticas

A presenza do cabalo no territorio galego constitúe un fío condutor que vertebra a historia cultural do noroeste peninsular dende os albores da humanidade. O garrano, de orixe ligada ao tronco de ponis celtas que poboaron a fachada atlántica europea, atópase amplamente representado nas manifestacións artísticas máis antigas da Península Ibérica. Aínda que en Galicia non se conservan mostras de pintura rupestre do Paleolítico debido á acidez do soporte granítico, a Idade do Bronce e o Neolítico deixaron unha inmensa riqueza en forma de petróglifos ou gravados rupestres. Estes deseños esquemáticos reflicten as primeiras fases de interacción entre o ser humano e os cabalos salvaxes. Nun primeiro período, as escenas céntranse na caza de manadas con fins de subsistencia cárnica; posteriormente, a aparición de figuras humanas montadas sobre as bestas testemuña o desenvolvemento dos primeiros usos ecuestres e a interacción montada durante o Bronce Final e a transición á Idade do Ferro (arredor do 1200 a.C. ao 500 a.C., hai entre 2.500 e 3.200 anos).

Con posterioridade á romanización, o garrano desempeñou un papel multifuncional na sociedade campesiña galega. Durante a Idade Media e os séculos de transición á modernidade, as comunidades rurais explotaron de xeito extensivo as manadas de monte baixo un sistema de propiedade veciñal en man común e/ou familiar. O cabalo de monte foi o principal motor de tracción para o transporte de mercancías a través dos sendeiros das serras de Galicia, ademais de funcionar como unha montura lixeira e resistente para os labores agrícolas diarios nun territorio caracterizado pola fragmentación do minifundio.

A máxima expresión deste patrimonio cultural reside nas celebracións anuais coñecidas como as Rapas das Bestas ou os "curros". O termo "curro" designa especificamente o recinto circular delimitado por muros de pedra onde se agrupa o gando salvaxe. Mentres que na maioría do territorio galego o evento recibe o nome de "curro", na emblemática localidade de Sabucedo utilízase o nome propio de "rapa das bestas". As primeiras referencias documentadas que describen un ritual estruturado similar ao actual datan de 1682 en Sabucedo, aínda que a arquitectura de pedra de moitos curros galegos testemuña séculos de uso comunitario ininterrompido.

O ritual do curro segue un proceso tradicional estrito que combina organización social, estratexia colectiva e forza física. O ciclo iníciase de madrugada coa Baixa, cando os veciños ascenden coordinadamente ás cumes para localizar, rodear e conducir as mandas cara ao pobo mediante o uso de estratexias e, tradicionalmente, foguetes para guíalos polos montes. Unha vez no curro, realízase a separación dos poldros novos cara a un recinto anexo, co obxectivo de protexelos das tensións e posibles danos provocados polas manobras cos adultos. A continuación, os aloitadores enfróntanse de xeito directo e corpo a corpo aos animais sen ferramentas nin cordas auxiliares, un traballo físico de técnica depurada onde dous aloitadores suxeitan a cabeza do animal e un terceiro controla o rabo para neutralizar as coces. Tras seren sometidos á curta de crinas e ao oportuno tratamento de desparasitación, desinfectado e marcado de poldros, os animais son ceibados de novo de camiño ás cumes, completando un ciclo anual baseado no respecto e na xestión sustentable do monte.

Contexto socioeconómico e dinámicas de conservación

O mantemento do garrano en réxime de liberdade enfrontouse nas últimas décadas a unha severa crise socioeconómica motivada pola transformación do medio rural galego. O abandono da agricultura tradicional, a intensa mecanización do campo e o despoboamento das zonas de montaña provocaron unha perda drástica do valor funcional e instrumental destes cabalos. Co obxectivo de incrementar o peso dos poldros destinados á comercialización de carne —que representa o principal retorno económico directo dos propietarios—, moitos besteiros introduciron sementais de razas cárnicas de gran porte. Este proceso de hibridación descontrolada puxo á Pura Raza Galega ao bordo da extinción cara a finais do século XX, desdibuxando a súa pureza xenética e poñendo en perigo as súas características de rusticidade e adaptación ao medio.

A reacción institucional e social articulouse a partir de finais do século XX, baixo o amparo de directivas europeas destinadas á protección de razas domésticas en perigo de extinción. A creación de asociacións como PURAGA en 2005 e a Asociación Pura Raza Cabalo Galego en 1997 permitiu unificar esforzos para o rexistro e control do Libro Xenealóxico. Os programas de conservación combinan estratexias *in situ* e *ex situ* deseñadas para salvagardar a integridade do garrano:

- **Conservación in situ:** Realízase mediante o apoio directo aos gandeiros a través de axudas agroambientais e subsidios da Unión Europea por cada cabeza rexistrada. O obxectivo é fixar as manadas nas súas áreas tradicionais de monte aberto, potenciando o pastoreo extensivo como un servizo clave de desbroce natural que axuda a mitigar de xeito decisivo a propagación de incendios forestais.
- **Conservación ex situ in vivo:** Susténtase en rabaños controlados de referencia. Destaca o rabaño fundacional de 20 exemplares xestionado en Mougás (Oia-Baiona) e os sementais mantidos no Centro de Razas Autóctonas Equinas de Galicia (CREAG) en Sergude (Boqueixón), onde se custodian entre 7 e 12 exemplares destinados á investigación, reprodución e obtención de material para o Banco Nacional de Germoplasma Animal.

O fomento socioeconómico da raza apóiase tamén na diversificación das súas actividades, tales como a equitación de lecer, as probas deportivas como a Andadura Galega, a equinoterapia e a promoción comercial da carne de poldro certificada baixo o selo do logotipo de "100% Raza Autóctona".

Paralelamente ás estratexias de control, as comunidades enfróntanse ao histórico debate das "pexas" ou "cepos", que consisten no uso de trancas de madeira amarradas ás patas dos cabalos para frear os seus movementos no monte aberto. Esta práctica tradicional, utilizada para evitar que o gando invada zonas agrícolas, forestais ou vías de comunicación, está considerada hoxe en día como un delito de maltrato animal polos danos físicos que causa nos tendóns e articulacións dos équidos, existindo fortes campañas para a súa total erradicación nos montes galegos.

No ámbito estritamente ecolóxico, as manadas de garranos manteñen un papel primordial no mantemento dos ecosistemas de matogueira húmeda atlántica. O pastoreo selectivo exercido por estes animais sobre arbustos espiñentos esixe pautas de reprodución moi adaptadas debido á forte presión que o lobo ibérico (*Canis lupus signatus*) exerce sobre as manadas, especialmente nas fases críticas de cría:

Variable Biolóxica / Ecolóxica	Valor / Estatística Observada	Significado e Mecanismo de Adaptación
Taxa de parición	0,67 por egua	Produtividade reproductiva elevada para compensar a forte mortalidade por depredación.
Sincronía de nacementos	97% dos partos entre abril e xuño	Estratexia de saturación de presas para minorar a probabilidade de ataque individual.
Data media de partos	9 de maio (ventá crítica de 54 días)	Sincronización estrita coa mellora das condicións climáticas e de recursos nas serras.
Mortalidade de poldros	~96% das mortes debidas ao lobo	O lobo actúa como o principal axente regulador das poboacións silvestres de équidos.
Impacto de depredación	33,45 poldros mortos por cada 100 eguas	Supón unha importante perda de rendibilidade para o gandeiro tradicional de monte.
Localización de feridas de ataque	69% no terzo posterior, 43% no pescozo	Reflicte as estratexias de persecución dos lobos e a resposta de fuxida da presa.

A presenza destas mandas xera tamén dinámicas de simbiose mutualista con diversas especies de aves do monte galego, como as lavandeiras brancas e marelas ou os estorniños. Estas aves benefíciense das mandas ao capturar insectos desprazados polo paso dos cabalos ou ao pousarse sobre eles para eliminar e alimentarse das súas carrachas e parasitos externos, actuando como un axente de saneamento complementario na liberdade das serras.

Xeografía e etnografía do garrano na Serra do Barbanza

A Serra do Barbanza, que se erixe maxestosamente sobre o océano Atlántico entre as rías de Arousa e de Muros e Noia, constitúe unha área de singular valor xeográfico, ambiental e antropolóxico para as poboacións de cabalos salvaxes. A serra esténdese ao longo dun altiplano ou chaira elevada situada maioritariamente por riba dos 500 metros de altitude, culminando no seu punto máis alto no Alto do Iroite (685 metros) e noutros cumes emblemáticos como o Monte da Curota (598 metros). Esta meseta alta atópase profundamente exposta ás precipitacións e á humidade mariña, o que favorece a acumulación de auga en turbeiras, brañas de ladeira e lagoas estacionais das que nacen numerosos regatos, conformando un espazo ideal para a cría extensiva de gando vacún e cabalar en total liberdade durante todo o ano.

O vínculo entre os cabalos e a xeografía do Barbanza remóntase á prehistoria, reflectíndose na distribución dos seus monumentos megalíticos e camiños vellos. Unha rede de máis de trinta mámoas de época neolítica, como a Arca da Barbanza ou a Casota do Páramo, localízase de xeito paralelo aos carreiros de gando tradicionais, o que amosa que os actuais pastos de montaña levan miles de anos sendo percorridos polas mandas libres. Entre estes espazos montañosos destacan as aldeas de Graña e Noceda, asentamentos singulares que delimitan o fin da estrada asfaltada na meseta do Iroite, a partir da cal se abren as pistas forestais que discorren polas Brañas de Prado, as nacentes do río Barbanza e o Chan das Brañas.

No plano antropolóxico e etnográfico, a comarca conserva vivo este ritual no Curro das Canizadas. Localizado no concello da Pobra do Caramiñal, este curro tradicional de pedra é o escenario anual onde os veciños e propietarios da contorna reúnen o gando salvaxe que habita as brañas do altiplano para realizar a rapa e o marcado dos novos poldros. No concello de Porto do Son atópase tamén a referencia xeográfica de O Curro, un lugar pertencente á parroquia de Xuño que amosa a fonda pegada toponímica da cultura cabalar tradicional na zona. Así mesmo, a Comunidade de Montes Veciñais en Man Común de Baroña, en Porto do Son, destaca como un referente de xestión forestal sostible e integrada. Esta comunidade aposta por un monte multifuncional onde conviven a silvicultura, a produción de resina, a micoloxía, a loita contra os lumes e o pastoreo extensivo de vacas e cabalos salvaxes, integrando á poboación local e aos comuneiros no mantemento e vixilancia activa do ecosistema.

Con todo, a pervivencia do garrano no Barbanza enfróntase a importantes problemas contemporáneos que alteran as súas condicións de vida tradicionais:

- **Fragmentación do espazo polos parques eólicos:** Os cumios do altiplano do Barbanza, coa excepción do pico da Curota que se atopa libre destas infraestruturas, foron intensamente ocupados polo desenvolvemento eólico. A instalación de aeroxeradores ao longo da cordilleira, os camiños de terra asociados para o seu mantemento e a construción de liñas eléctricas fragmentaron as áreas habituais de pasto continuo. Aínda que as pistas eólicas son transitadas polos ganadeiros para vixiar os animais, a perda de espazo aberto limita a autonomía e a capacidade de desprazamento libre das mandas.
- **Presión trófica do lobo na costa:** A Serra do Barbanza alberga unha poboación estable e histórica de lobo ibérico que habita esta franxa costeira da Coruña. Nunha paraxe densamente poboada polas zonas baixas do litoral e con escaseza de presas alternativas de gran tamaño, os cabalos salvaxes representan o piar básico na dieta trófica dos lobos locais, o que se traduce nunha elevada taxa de predación sobre os poldros nados no altiplano e en importantes perdas económicas para os comuneiros e besteiros da zona.
- **Desenvolvemento turístico e perigo de sinistralidade viaria:** A facilidade de acceso en coche a miradoiros como Pico Muralla (en Rianxo), Coto da Fioba (en Boiro) ou a propia Curotiña propiciou un aumento notable de visitantes e tráfico de vehículos. Coa estricta prohibición das pexas e os cepos, a entrada accidental de cabalos salvaxes nas estradas asfaltadas polas tormentas ou pola busca de mellores pastos constitúe un grave factor de perigo de sinistros de tráfico na comarca, o que esixe medidas complexas de cercamento e control xeográfico.

Fontes:

1. Cabalo de pura raza galega - Wikipedia, a enciclopedia libre, https://gl.wikipedia.org/wiki/Cabalo_de_pura_raza_galega
2. Galician Pony : origin, temperament and hardiness - Chevaux du Monde, <https://chevauxdumonde.com/en/horse/galician-pony>
3. Carnivore Damage Prevention, https://www.protectiondestroupeaux.ch/fileadmin/doc/International/CDP_and_General_Infos/CDPNews24_Winter_2022.pdf
4. Application of remote sensing to understand the role of Galician feral horses in the biomass reduction of a shrub-grassland-dominated landscape - PMC, <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11218180/>
5. Todo lo que debes saber sobre el Caballo Garrano - Terranea Seguros, <https://blog.terranea.es/caballo-garrano/>
6. Datos Morfológicos - Raza equino caballar CABALO DE PURA RAZA GALEGA, https://www.mapa.gob.es/es/ganaderia/temas/zootecnia/razas-ganaderas/razas/catalogo-razas/equino-caballar/cabalo-pura-raza-gallega/datos_morfologicos
7. Cabalo de pura raza galega | Fol de Veleno Weblog - WordPress.com, <https://foldeveleno.wordpress.com/2010/05/31/cabalo-de-pura-raza-galega/>
8. Cabalo de Pura Raza Galega - Rios Galegos, <https://www.rios-galegos.com/puraraza.htm>
9. Cabalo galego de monte. Equus caballus. (Cabalo de Pura Raza Galega). A vida nos ríos galegos., <https://www.rios-galegos.com/cabalogal.htm>
10. PROGRAMA DE CONSERVACIÓN DEL CABALO DE PURA RAZA GALEGA, <http://puraga.es/wp-content/uploads/2023/07/definitivo-CONTENIDO-DEL-PROGRAMA-DE-CRIA.docx-1.pdf>
11. PRG - Asociación Pura Raza Cabalo Galego, <https://cabalogalego.com/prg/>
12. Caballo de pura raza gallega - Wikipedia, la enciclopedia libre, https://es.wikipedia.org/wiki/Caballo_de_pura_raza_gallega
13. As burras* (Equus ferus atlanticus), ponis salvaxes das nosas serras - Axuntar, <https://axuntar.eu/as-burras-equus-ferus-atlanticus-ponis-salvaxes-das-nosas-serras/>
14. The most impressive tradition in Galicia: Rapa das Bestas - YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=L6bbacNEa7k>
15. Petroglyphs - GALICIA, https://www.turismo.gal/que-visitar/destacados/petroglifos-dolmens-e-castros/petroglifos?langId=en_US
16. Rapa das Bestas: A Tradition of Man, Beast, and Nature in Galicia, Spain, <https://www.hoovesaroundtheworld.com/blogs/rapa-das-bestas-a-tradition-of-man-beast-and-nature-in-galicia-spain>
17. Rapa das bestas - Wikipedia, a enciclopedia libre, https://gl.wikipedia.org/wiki/Rapa_das_bestas
18. A Rapa das Bestas, an ancient ritual for discovering Galicia | Rutas Meigas, <https://rutasmeigas.com/a-rapa-das-bestas-an-ancient-ritual-for-discovering-galicia/>
19. O cabalo en Galicia - Puraga, <https://puraga.es/puraga-e-o-cabalo-galego/o-cabalo-en-galicia/>
20. Asociación Pura Raza Cabalo Galego, <https://cabalogalego.com/>

21. Population Characteristics of Feral Horses Impacted by Anthropogenic Factors and Their Management Implications - Frontiers,
<https://www.frontiersin.org/journals/ecology-and-evolution/articles/10.3389/fevo.2022.848741/full>
22. PURAGA | Deputación de Lugo,
<https://www.deputacionlugo.gal/gl/temas/medio-rural/medio-rural-mar/puraga>
23. Logotipo "raza autóctona" CABALO DE PURA RAZA GALEGA - Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación,
<https://www.mapa.gob.es/es/ganaderia/temas/zootecnia/razas-ganaderas/arca/logotipo-cabalopurarazagalega>
24. La tradición que se cruzó con el delito - La Voz de Galicia,
https://www.lavozdegalia.es/noticia/galicia/2009/05/12/tradicion-cruzo-delito/0003_7711457.htm
25. Vilaboa y Marín, los puntos negros gallegos de caballos con «pexas» - La Voz de Galicia,
https://www.lavozdegalia.es/noticia/pontevedra/2015/01/09/vilaboa-marin-puntos-negros-gallegos-caballos-pexas/0003_201501P9C8991.htm
26. testing the use of dogs to prevent wolf attacks on free-ranging ponies in nw iberia,
https://www.researchgate.net/publication/358539050_TESTING_THE_USE_OF_DOGS_TO_PREVENT_WOLF_ATTACKS_ON_FREE-RANGING_PONIES_IN_NW_IBERIA
27. Carnivore Damage Prevention,
https://www.protectiondestroupeaux.ch/fileadmin/doc/International/CDP_and_General_Infos/CDPNews23_Autumn2021.pdf
28. Horsecatching Galician ponies | Ethology - Wild Equus - Horses - Behavior,
<https://equilibregalia.wordpress.com/classes-courses-clinics/fsw-galician-ponies/>
29. (PDF) Ecology of the wolf (Canis lupus), the wild pony (Equus ferus atlanticus) and the semi extensive cattle (Bos taurus) in Galicia: interaction predator-prey. PhD Thesis - ResearchGate,
https://www.researchgate.net/publication/256429563_Ecology_of_the_wolf_Canis_lupus_the_wild_pony_Equus_ferus_atlanticus_and_the_semi_extensive_cattle_Bos_taurus_in_Galicia_interaction_predator-prey_phD_Thesis
30. how to reduce wolf predation on wild ponies in galicia? - ResearchGate,
https://www.researchgate.net/publication/359312366_HOW_TO_REDUCE_WOLF_PREDATION_ON_WILD_PONIES_IN_GALICIA
31. Os garranos e os paxaros: Simbiose mutualista na Serra da Groba (Proxecto Equus. Caderno de campo. Apuntamentos - Academia.edu,
https://www.academia.edu/97393802/Os_garranos_e_os_paxaros_Simbiose_mutualista_na_Serra_da_Groba_Proxecto_Equs_Caderno_de_campo_Apuntamentos
32. Excursión á Serra do Barbanza - Turismo de Galicia.,
https://www.turismo.gal/todos-os-plans/detalle-plan?langId=gl_ES&nid=190220000175
33. ruta Serra da Barbanza.cdr - Adela Leiro,
<http://www.adelaleiro.com/gestion/catalogo/docs/ruta%20Serra%20da%20Barbanza.pdf>
34. Monte da Curota - Wikipedia, a enciclopedia libre,
https://gl.wikipedia.org/wiki/Monte_da_Curota
35. Itinerarios de Interés Paisaxístico,
<https://mapas.xunta.gal/visores/itinerarios/?locale=es>

36. Os vellos camiños do Barbanza,
<https://www.centroarqueoloxico-dobarbanza.org/docs/percorrendo%20barbanza%20-%20os%20vellos%20cami%C3%B1os%20do%20barbanza.pdf>
37. Serra do Barbanza, Ribeira Mountain Biking Trails - Trailforks,
<https://www.trailforks.com/region/serra-do-barbanza-54672/>
38. Curros en A Pobra do Caramiñal,
https://www.paxinasgalegas.es/curros-a-pobra-do-carami%C3%B1al-2785ep_68ay.html
39. Curro das Canizadas en Pobra - Páxinas Galegas,
<https://www.paxinasgalegas.es/curro-das-canizadas-645976em.html>
40. O Curro, Xuño, Porto do Son - Wikipedia, a enciclopedia libre,
https://gl.wikipedia.org/wiki/O_Curro,_Xu%C3%B1o,_Porto_do_Son
41. Baroña, a comunidade de montes que implica ós seus veciños - Campo Galego,
<https://www.campogalego.gal/barona-comunidade-de-montes-que-implica-os-seus-vecinos/>
42. Miradoiro Pico Muralla,
<https://barbanzarousa.gal/miradores/Miradoiro%20Pico%20Muralla/>
43. Canis lupus. Lobo. O lobo un mamífero a conservar en Galicia. - Rios Galegos,
<https://www.rios-galegos.com/recortes-prensalo-bo.htm>
44. O cambio no manexo tradicional dos cabalos salvaxes ameaza a biodiversidade do monte galego - GCiencia,
<https://www.gciencia.com/medioambiental/cabalos-salvaxes-ameaza-biodiversidade-monte-galego/>

Óscar Górriz. Xuño de 2026.

Documento pertencente á serie “LUS’ Paisaxes das Culturas do Barbanza”.